

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Getrouwd met Jan Compagnie: Oost-Indiëvaarders en hun echtgenotes in Enkhuizen en omgeving (1700-1750)

Heuvel, D. van den

Citation

Heuvel, D. van den. (2004). Getrouwd met Jan Compagnie: Oost-Indiëvaarders en hun echtgenotes in Enkhuizen en omgeving (1700-1750). *Tijdschrift Voor Zeegechiedenis*, 23(1), 30-42. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4305974>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4305974>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Getrouwd met Jan Compagnie

Oost-Indiëvaarders en hun echtgenotes in Enkhuizen en omgeving (1700-1750)*

DANIELLE VAN DEN HEUVEL

INLEIDING

In 1980 verscheen een bundel met artikelen van Johannes de Hullu over het leven aan boord van VOC-schepen. In de inleiding van deze bundel gaan Jaap Bruijn en Jan Lucassen in op de vermeende huwelijkse staat van de zeelieden in dienst van de Compagnie. Ze concluderen op basis van loongegevens en de onaantrekkelijkheid van het werk in vergelijking met andere takken van zeevaart, dat "een baan bij de VOC (...) over het algemeen alleen vervuld kon worden door armoedzaaiers, nog niet getrouwd en zonder de zorg van een gezin".¹ Ondanks de nuancering die de auteurs aanbrenge door te stellen dat deze uitspraak alleen betrekking heeft op zeelieden afkomstig uit de Nederlandse zeegebieden, is er lange tijd vrijwel geen aandacht geweest voor de zeelieden die wél gehuwd waren en de gezinnen die zij achterlieten. Het lijkt erop of bij velen alleen de eerste opmerking van Bruijn en Lucassen was blijven hangen.

Een aantal jaren geleden is hierin verandering gekomen. Roelof van Gelder merkte in 1997 op dat het onwaarschijnlijk was dat alle zeelieden in dienst van de Compagnie ongehuwd waren. Volgens hem duidt het systeem van maandbrieven erop dat de Compagnie zelf wel rekening hield met het achterblijven van vrouwen en kinderen.² Het verstrekken van maandbrieven zorgde ervoor dat de bemanning ieder jaar drie maanden gage aan het thuisfront kon overmaken. Hierbij ging de Compagnie ervan uit dat de achterblijvers in staat waren het bedrag jaarlijks te innen bij het soldijkantoor van de kamer waar de echtgenoot was aangemonsterd. Dit gegeven gecombineerd met de opmerking die Van Gelder maakt

over de vrouwen en kinderen die de mannen uitgeleide deden in de haven wijst in de richting van achterblijvende echtgenotes in de zeegebieden, wat overigens niet expliciet gemaakt wordt door de auteur.³

Van Gelders vermoeden is de laatste jaren al diverse malen bevestigd. Zo doken echtgenotes van Oost-Indiëvaarders op in diverse studies over vroegmoderne Hollandse steden als Leiden, Delft en Schiedam en waren ze het onderwerp van een paper en artikel van respectievelijk F.C.P. Horst en Manon van der Heijden.⁴ In 2002 heeft Herman Ketting daarnaast laten zien dat in de dertiger en veertiger jaren van de zeventiende eeuw ongeveer een op de vijf zeelieden die in Amsterdam aanmonsterden, gehuwd was en gebruik maakte van een maandbrief.⁵

Er zijn inmiddels voldoende aanwijzingen voor het achterblijven van echtgenotes van VOC-zeelieden in de Hollandse steden. Onduidelijk is nog om hoeveel vrouwen het ging en wat het in financieel opzicht voor vrouwen betekende om achter te blijven. Omdat de achterblijvende vrouwen niet als zodanig geregistreerd werden, is het lastig te achterhalen om hoeveel vrouwen het exact ging. Wel is door middel van een onderzoek naar de verstrekking van maandbrieven, zoals eerder door Ketting verricht, bij benadering te zeggen hoeveel zeelieden een maandbrief voor hun echtgenote achterlieten.

In dit artikel zijn de echtgenotes van de zeevarenden die in de eerste helft van de achttiende eeuw aanmonsterden voor de kamer Enkhuizen, het onderwerp van onderzoek. Voor deze stad is het niet alleen mogelijk om aan de hand van de scheepssoldijboeken een kwantitatief beeld te schetsen van het aantal vrouwen

dat achterbleef met een maandbrief, maar het Enkhuizer archief beschikt daarnaast ook over meer kwalitatieve bronnen, zoals rekestes, welke meer kunnen vertellen over het leven van de achtergebleven zeemansvrouwen. Aan de hand van de loonadministratie van de VOC wil ik niet alleen nagaan hoe groot het aantal gehuwde zeevarenden aan boord was, maar tevens laten zien dat veel zeemansvrouwen in staat waren zelfstandig rond te komen, ondanks het lage loon van hun echtgenoten.

DE (ON)GEHUWDE ZEEMAN

Een manier om echtgenotes van Oost-Indiëvaarders op het spoor te komen zijn de scheepssoldijboeken. De verstrekking van maandbrieven aan – onder meer – de echtgenotes werd nauwkeurig in deze boeken verwerkt. De scheepssoldijboeken fungeerden als een uitgebreide personeelsadministratie.⁶ Van iedere opvarende werd de naam, geboorteplaats en functie genoteerd. Daarnaast werd enerzijds bijgehouden welke schulden hij bij de Compagnie had uitstaan en anderzijds hoeveel hij verdiende. De echtgenotes vinden we terug aan de debetzijde: hier werd genoteerd of de zeeman in kwestie een maandbrief had laten opstellen en wie deze toekwam.

Op basis van de vermeldingen van (huis)vrouwen met een maandbrief in de grootboeken is na te gaan hoeveel opvarenden bij vertrek een echtgenote achterlieten. Een analyse van deze gegevens kan dan ook meer vertellen over de huwelijkse staat van de zeeman in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Het is immers aannemelijk dat veel echtgenotes achterbleven mét een maandcedul. Vanaf 1682 mocht de maandbrief alleen nog ten behoeve van ouders, kind(eren) of echtgenote worden opgemaakt.⁷ Daarnaast stimuleerde de Compagnie het bezit van de maandbrief onder echtgenotes door een gunstige regelgeving. Zo konden vrouwen die onverhoopt met niets waren achtergebleven – onder voorwaarde dat zij

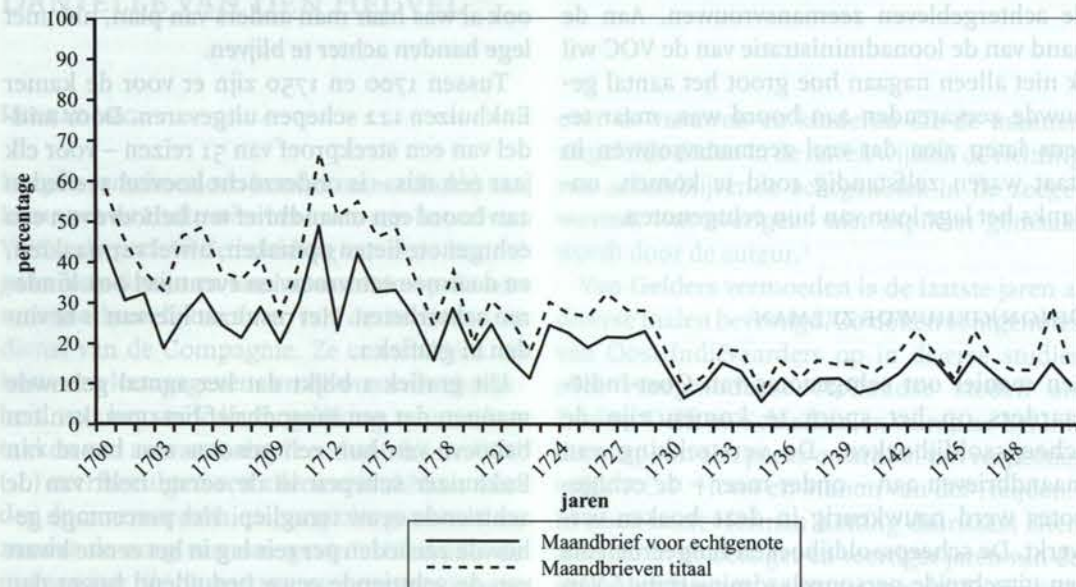
"met suffisante bescheyden" kon bewijzen "dat sy haar wel en eerlijck dragen"⁸ – na het vertrek van hun man zelfstandig een maandbrief laten opstellen. Een vrouw hoefde dus, ook al was haar man anders van plan, niet met lege handen achter te blijven.

Tussen 1700 en 1750 zijn er voor de kamer Enkhuizen 122 schepen uitgevaren. Door middel van een steekproef van 51 reizen – voor elk jaar één reis – is onderzocht hoeveel zeelieden aan boord een maandbrief ten behoeve van een echtgenote lieten opmaken, ofwel vermaakten, en daarmee een vrouw en eventueel ook kinderen achterlieten. Het resultaat hiervan is te vinden in grafiek 1.

Uit grafiek 1 blijkt dat het aantal gehuwde mannen dat een maandbrief liet opmaken ten behoeve van hun echtgenotes aan boord van Enkhuizer schepen in de eerste helft van de achttiende eeuw terugliep. Het percentage gehuwde zeelieden per reis lag in het eerste kwart van de achttiende eeuw beduidend hoger dan in de 25 jaar daarna, gemiddeld respectievelijk 25 procent en twaalf procent. In de grafiek is tevens het verloop van het percentage opgestelde maandbrieven per reis opgenomen. Wanneer we beide lijnen met elkaar vergelijken valt op dat ze nagenoeg parallel lopen: beide vertonen een dalende trend op de lange termijn en vergelijkbare tussentijdse schommelingen. Dit bevestigt het vermoeden dat al door de regelgeving omtrent de maandbrieven naar voren is gekomen: het grootste deel van de maandbrieven werd opgemaakt ten behoeve van echtgenotes.

De verklaring van de afname van het aantal gehuwde mannen aan boord dat vermaakte aan zijn echtgenote, dient gezocht te worden in de veranderende bemanningssamenstelling.⁹ Een maandbrief leverde alleen wat op wanneer je als begunstigde in staat was hem ook ieder jaar te (laten) innen op het soldijkantoor van de kamer waarvoor je man was uitgevaren. In de praktijk kwam het erop neer dat de afstand tussen soldijkantoor en woonplaats overbrugbaar moest zijn. Het is bekend dat de VOC naarma-

Grafiek 1 Percentage zeelieden met maandbrief respectievelijk maandbrief voor de echtgenote op het totaal aantal zeelieden per reis aan boord van Enkhuizer VOC-schepen, 1700-1750. Steekproef van een reis per jaar (51 van de 122 reizen).

Bron: Nationaal Archief, VOC-archief, inv.nrs. 14638-14761¹⁰

te de achttiende eeuw verder vorderde steeds meer problemen kreeg met het bemannen van haar schepen. Concurrentie van andere takken van zeevaart en een stijging van het aantal sterfgevallen aan boord zorgde ervoor dat de Compagnie steeds meer haar best moest doen haar schepen te bemannen. Gedurende de achttiende eeuw nam het aantal mannen dat van ver kwam – zowel uit de Nederlandse landgewesten als uit het buitenland – dan ook sterk toe. Dat ook de kamer Enkhuizen met deze problematiek te maken had, lieten Jan Kees Beers en Cees Bakker reeds zien. Zij toonden aan dat het in de loop van de achttiende eeuw voor de kamer Enkhuizen moeilijker werd haar schepen te bemannen met zeevarenden afkomstig uit de eigen regio. Dit gold voornamelijk voor de lagere rangen, maar het was tevens een fenomeen dat zich over alle lagen van de bemanning uitstrekte. De Enkhuizense kamer ving het tekort aan gekwalificeerd personeel op

door grote aantallen zeevarenden uit het Oostzeegebied aan te trekken.¹¹ Het feit dat er in het eerste kwart van de achttiende eeuw gemiddeld meer maandbrieven werden opgemaakt dan in de 25 jaar daarna hing samen met het verloop van de aantallen buitenlandse zeelieden die voor de Compagnie voeren. Na jaren van teruggang en stagnatie nam het aantal buitenlanders aan boord vanaf 1720 weer toe, een fenomeen dat zich zowel landelijk als in Enkhuizen voordeed.¹² Daar komt nog bij dat de buitenlanders aan boord veelal arbeidsmigranten waren. Als jong volwassenen trokken zij naar de Hollandse steden om voor een kortere periode werk te vinden. Na een aantal jaar gewerkt te hebben gingen deze migranten met het gespaarde geld terug naar huis om daar te trouwen.¹³ Dit maakt het minder waarschijnlijk dat een groot deel van hen gehuwd zou zijn.

In zijn dissertatie toont Herman Ketting aan dat er in het vermaken inderdaad een verschil

bestaat tussen zeelieden afkomstig uit het “kerngebied” (Amsterdam, Noord-Holland en de rest van het kustgebied van de Zuiderzee en de Waddenzee) en zeelieden die van buiten de regio kwamen. Tussen 1630 en 1649 liet maximaal 21 procent van de zeelieden uit het kerngebied een maandbrief opstellen voor zijn echtgenote, terwijl dit percentage voor zeelieden uit de landgewesten en het buitenland lager lag, op maximaal achttien procent.¹⁴ Wat Ketting hiermee ook laat zien is dat buitenlandse zeelieden niet per definitie ongetrouwd waren. De vermakende mannen zullen waarschijnlijk getrouwd zijn geweest met een vrouw die woonachtig was in de buurt van het soldijkantoor. Een voorbeeld hiervan zien we ook terug in de Enkhuizer bronnen. De Portugese busschieters Anthonij Decasta, Manuel Corrij, Hendrik Pareesa en Anthonij Gonsalves monsterden in 1749 aan bij de kamer Enkhuizen. Zij waren alle vier getrouwd met een Westfriesse vrouw voor wie zij voor vertrek een maandbrief lieten opmaken.¹⁵

De vraag dringt zich op of er verschillen waren tussen het aantal gehuwde zeelieden binnen de diverse functies aan boord. Om hier meer duidelijkheid over te krijgen heb ik de zeevarenden verdeeld in vijf verschillende functieklassen: A tot en met E. De functieklassen zijn gebaseerd op inkomen en status, waarbij de hoogte van de gage het meest bepalend is.¹⁶ In functieklasse A bevinden zich de schipper, opperstuurman en predikant, die meer dan 48 gulden per maand verdienden. De onderofficieren met een gage van 22 tot 48 gulden per maand zijn opgenomen in functieklasse B. Hieronder vallen onder meer de onderstuurman, de derde waak, de chirurgijns en de scheepstimmerlieden. Functieklasse C bestaat uit de onderofficieren met een maandgage die lager lag dan 23 gulden: de bootsman, de schieman, de bottelier, de kok, de opperzeilmaker en de opperkuiper, aangevuld met de scheepskorporaal, de provoost en de kwartiermeesters. De maten zijn, samen met de trompetter, verenigd in functieklasse D en verdienen

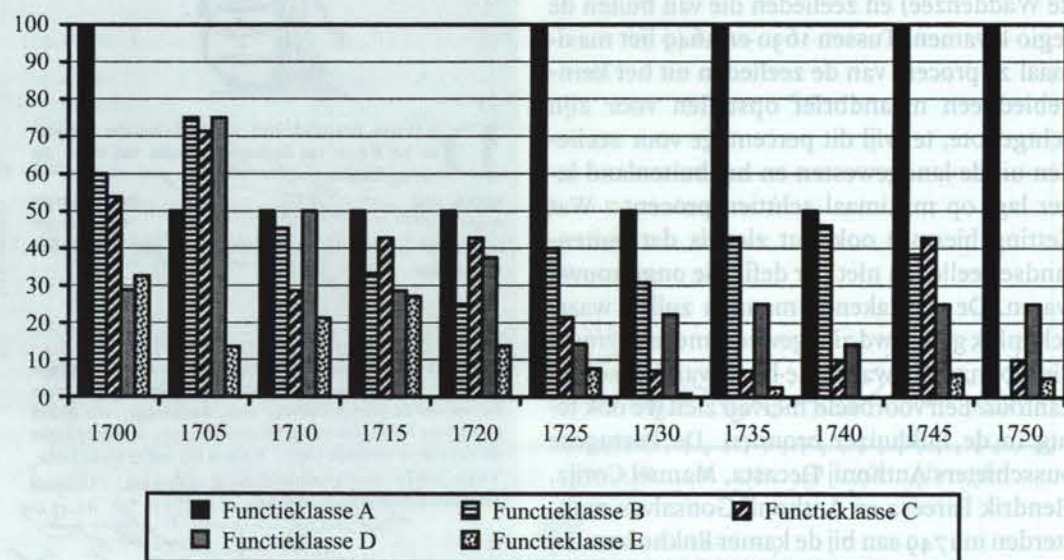

Afb. 1 Maandbrief van Anthonij Gonsalves uit Lissabon, matroos op het schip Arnesteijn, voor zijn in Hoorn woonachtige vrouw Marijtje Roos. In het scheepsoldijboek wordt Gonsalves overigens als busschietster aangeduid. Nationaal Archief, VOC-archief, inv.nr. 14758, fol. 81.

den ongeveer veertien gulden per maand. De laatste categorie, functieklasse E, wordt gevormd door het scheepsvolk: de busschietsters, matrozen, hooplopers en scheepsjongens. In grafiek 2 is het percentage gehuwde zeelieden per functieklasse om de vijf jaar weergegeven. Er is hierbij voor elk vijfde jaar één reis onderzocht.

Het meest opvallende gegeven in grafiek 2 is dat in alle functies aan boord gehuwde mannen te vinden zijn. Het idee dat het voor een vrouw per definitie onaantrekkelijk is een zee-man van lage rang te trouwen blijkt niet op te gaan. Toch bestaan er grote verschillen tussen de verschillende functieklassen; zo is in de hoogste klasse

Grafiek 2 Percentage gehuwde zeelieden per functieklasse aan boord van Enkhuizer VOC-schepen, 1700-1750 (steekproef van een reis per vijf jaar)

Bron: Nationaal Archief, VOC-archief, inv.nrs. 14638-14761

maximaal 100 procent gehuwd en ligt dat percentage in de laagste klasse op zo'n 33 procent. Hiervoor zijn verschillende verklaringen mogelijk. Hoewel het inkomen niet altijd doorslaggevend hoeft te zijn, lijkt dit vaak wel het geval te zijn: onder de beter betaalden zijn meer gehuwden. Daarnaast speelt de leeftijd een rol. Met name in de lagere functieklassen werden steeds vaker jongeren met minder of zelfs geen enkele ervaring aangenomen. Het is aannemelijk dat veel van deze jongens nog niet getrouwd waren. De gemiddelde huwelijksleeftijd lag in West-Europa voor mannen immers op dertig jaar.¹⁷

Verder neemt het aandeel gehuwden binnen alle functieklassen in de loop van de vijftig jaar af, uitgezonderd binnen functieklasse A. De verklaring hiervoor is dat functieklasse A in Enkhuizen altijd uit slechts twee personen, te weten schipper en opperstuurman bestond. Op de onderzochte schepen voeren namelijk geen predikanten mee. De meerderheid van de

schippers en de opperstuurlieden was gehuwd en in het geval van de door mij onderzochte reizen liet er altijd wel één van de twee een vrouw achter. Dit maakt dat er slechts sprake is van twee uitkomsten: vijftig en honderd procent.

De analyse van de scheepssoldijboeken heeft twee zaken duidelijk gemaakt. Ten eerste is aangetoond dat er in alle rangen aan boord gehuwde zeelieden te vinden waren. Daarnaast is duidelijk geworden dat er waarschijnlijk een relatie bestaat tussen het gebruik maken van de maandbrief en de herkomst van de opvarenden: met het toenemen van het aantal mannen dat van ver kwam, nam het aantal gehuwden aan boord af.

De methode die ik hier heb gebruikt, brengt één probleem met zich mee. Zij helpt ons alleen de vrouwen die met een maandbrief achterbleven, te traceren. Zoals hiervoor reeds gesteld is, zijn dit slechts de vrouwen die in staat waren het geld jaarlijks te komen innen op het soldijkantoor. De vrouwen die in het bezit wa-

ren van een maandbrief zullen over het algemeen afkomstig zijn geweest uit de zeegewesten. De kans is aanwezig dat naast de echtgenoten van deze vrouwen er ook gehuwde mannen afkomstig uit de Nederlandse landgewesten en het buitenland aan boord te vinden waren. Zij zullen echter vanwege de afstand geen maandbrief opgemaakt hebben en in dit geval zijn hun vrouwen dus over het hoofd gezien. Dit betekent dat de aantallen gehuwden aan boord van een voor de kamer Enkhuizen uitgevaren VOC-schip waarschijnlijk hoger lagen dan de hierboven getoonde percentages.

Het is lastig in te schatten in hoeverre het hier om een substantieel verschil gaat. Er werden immers niet alleen meer buitenlanders aange trokken, maar ook veel jongeren en stedelijke paupers, welke zeer waarschijnlijk voor het grootste deel ongehuwd zullen zijn geweest. Bovendien bewijzen de hiervoor reeds genoemde Portugezen dat een buitenlander niet altijd een in het buitenland woonachtige vrouw had, die dus niet onvindbaar hoeft te zijn. Daarom denk ik dat de dalende trend, te zien in grafiek 1 en grafiek 2, de werkelijke ontwikkeling vrij getrouw weergeeft.

ACHTERBLIJVENDE VROUWEN

Doordat er in de eerste helft van de achttiende eeuw gemiddeld twee Enkhuizer VOC-schepen per jaar van de rede van Texel vertrokken, bleven er jaarlijks veel vrouwen achter in Enkhuizen en omgeving. Wanneer we uitgaan van de constatering van Bruijn en Lucassen dat de zeelieden te weinig verdienden om door middel van een maandbrief hun gezin bij afwezigheid te onderhouden, zou dit betekenen dat velen van hen in armoede vervielen. In dat geval gaat men echter aan twee zaken voorbij. Ten eerste wordt er geen rekening gehouden met het verschil in inkomsten tussen de verschillende functies, en ten tweede – en dit is wellicht belangrijker – wordt er van uitgegaan dat alleen de man, als gezinshoofd, verantwoordelijk was

voor het budget waarvan zijn gezin leefde. Karel Davids heeft er in 1981 al terecht op gewezen dat dit alleen juist is wanneer men ervan uit gaat dat vrouwen en kinderen niet werkten en dus ook geen inkomen vergaarden.¹⁸

De verdiensten aan boord liepen sterk uiteen. Een schipper verdiende maandelijks vaak meer dan zeventig gulden terwijl een matroos slechts veertien gulden per maand kreeg. Dit had natuurlijk zijn weerslag op de omvang van het bedrag dat de echtgenotes jaarlijks konden ophalen: drie maanden gage. Een gemiddeld huishouden van een zeevarende had in de vroegmoderne Hollandse stad ruim vier gulden per week, dus ruim 208 gulden per jaar nodig om van te leven.¹⁹ Een man moest dus ongeveer zeventig gulden per maand verdienen om een vrouw met twee kinderen door middel van zijn maandbrief tijdens zijn afwezigheid te kunnen onderhouden. In de praktijk komt het er op neer dat, wanneer we alleen kijken naar de bedragen die de zeelieden maandelijks verdienden, slechts de schippersvrouwen van de maandbrief zouden kunnen leven. De achterblijvende echtgenotes van schippers kunnen aldus als "zelfredzaam" bestempeld worden. Zij waren als vervangend gezinshoofd immers in staat zonder de steun van stedelijke of kerkelijke armenzorg een huishouden draaiende te houden tijdens de afwezigheid van hun man.

De groep van zelfredzamen zal wellicht wat groter zijn geweest doordat mannen die reeds meerdere reizen gemaakt hadden, reserves opgebouwd kunnen hebben. Het grootste deel van het bedrag dat een zeeman tijdens zijn dienstjaren verdiende, kon hij immers pas na terugkeer uit Azië op het soldijkantoor afhalen. De uiteindelijk afgehaalde bedragen varieerden enorm. Zij werden niet alleen bepaald door de hoogte van de gage, maar ook door onder meer boetes en premies. Uiteindelijk kon dit een aardig spaarpotje opleveren. Nu stonden Oost-Indiëvaarders bekend als "Heren van zes weken" die binnen deze periode hun pas verdiende geld op zouden maken aan feesten, drank en vrouwen, maar het is maar de vraag of dit op-

Afb. 2 Een man neemt voor inscheping afscheid van zijn vrouw. Detail uit een schilderij van Hendrik Cornelis Vroom, 'Het uitzellen van een aantal Oost-Indiëvaarders uit het Marsdiep'. Amsterdam, Rijksmuseum.

ging voor alle juist teruggekeerde bemanningsleden. Roelof van Gelder heeft al eens geopperd dat velen bij terugkeer waarschijnlijk te uitgeput zullen zijn geweest om te feesten, en daar mag naar mijn mening aan toegevoegd worden dat er wellicht ook vaders en echtgenoten zijn geweest met verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van vrouw en kind.²⁰

We weten inmiddels dat niet alleen de schippers getrouwd waren, maar dat ook matrozen en busschieters echtgenotes hadden die voor langere tijd alleen achterbleven. De vraag komt op of alle achterblijvers met een man die minder dan de benodigde zeventig gulden per maand verdiende, per definitie armlastig waren. Als de eerder aangehaalde constatering van Bruijn en Lucassen waar is, zou het vertrek van mannen en vaders in veel andere categorieën dan die van de schippers betekenen dat de desbetreffende achterblijvers bij de armenzorg moesten aankloppen. Uit het archief van de Hervormde Gemeente te Rotterdam blijkt dat echtgenotes van Oost-Indiëvaarders die aanspraak wilden maken op armenzorg, hun maandbrief moesten inleveren. Hierop werd streng toegezien door de kwartierbroederen,

die alle maandbrieven van "een in hun kwartier trekkende post" zodra die "ter hunner kennis" was gekomen, op moesten geven aan de commissie die met de bedeling van zeemansvrouwen belast was.²¹ Op deze manier kon niemand naast de alimentatie van de diaconie extra geld met de maandbrief verdienen en kon de diaconie op haar beurt haar inkomsten met de maandbrieven aanvullen. Het is aannemelijk dat de bedeling van zeemansvrouwen ook in andere steden op deze wijze geschiedde. Uit onderzoek van Ingrid van der Vlis is immers gebleken dat de sociale zorg in de verschillende Hollandse steden niet alleen in opzet, maar ook in praktische uitvoering overeen kwam.²² Het is bekend dat in Rotterdam de achterblijvende gezinsleden van VOC-zeelieden ook door de Rooms-Katholieke en Lutherse armenzorg bedeed werden en dat daarbij soms sprake was van samenwerking tussen de verschillende instellingen.²³

Aan de maandbrief kleefde het nadeel dat het eerste bedrag pas een jaar na vertrek van de echtgenoot geïnd kon worden. Voor veel vrouwen was deze periode te lang, zodat zij in financiële moeilijkheden kwamen. Toch be-

stond er naast het inleveren van de brief bij de armenzorg ook een andere mogelijkheid die de situatie wat kon verlichten. Men kon de maandbrief belenen. Dit hield in dat de brief voor de periode van een jaar op naam van een ander gezet werd. De overdracht diende te worden vastgelegd door middel van een akte van procuratie bij de notaris. De gemachtigde – de persoon op wiens naam de brief tijdelijk kwam te staan – betaalde in ruil hiervoor (een deel) van het bedrag dat de maandbrief zou opleveren. Hij of zij kreeg op zijn/haar beurt de volmacht om de maandbrief op het soldijkantoor te incasseren. Op deze manier kon de achterblijver eerder beschikken over het geld. Het kwam natuurlijk ook voor dat dit bedrag sneller op was dan voorzien en de vrouw zich alsnog tot de armenzorg moest wenden. De armenzorg moest de reeds beleende brief dan aflossen om haar in haar bezit te krijgen. Wanneer de gemachtigde weigerde de brief af te geven kwam de overheid tussenbeiden.²⁴

Onder de VOC-vrouwen die in de eerste helft van de achttiende eeuw in Enkhuizen en omge-

ving achterbleven, waren er die hun maandbrief bij de armenzorg inleverden, en ook die ervoor kozen de brief te belenen. In de scheeps-soldijboeken zijn zowel gemachtigden als diaconie en aalmoezeniershuis te vinden als ontvangers van het maandgeld. Er mag er vanuit worden gegaan dat er in beide gevallen financiële problemen waren ontstaan ten gevolge van het vertrek van de echtgenoot, en dat die problemen het grootst waren in het tweede geval. De meeste VOC-vrouwen met een maandbrief echter haalden het geld zelf op en het kwam ook voor dat de brief geïnd werd door de kinderen van deze vrouwen. Bij overlijden van de echtgenote van een opvarende ging de maandbrief automatisch over op de kinderen of, in het geval van minderjarigheid, hun voogd.²⁵

In tabel 1 is een overzicht te vinden van de verschillende vormen van uitbetaling. Deze tabel is gebaseerd op gegevens afkomstig uit een andere steekproef dan de hiervoor gebruikte. Het gaat in dit geval immers om een evenwichtige populatie en niet om een evenredige verde-

Tabel 1 Verdeling van de maandbrieven op naam van echtgenotes van zeelieden aan boord van Enkhuizer VOC-schepen naar functieklassen van de zeelieden en de verschillende vormen van uitbetaling, 1700-1750 (steekproef van elke vijfde van 122 reizen)

	Functieklasse zeeman					totaal
	A	B	C	D	E	
Uitbetaling aan:						
echtgenotes	23	57	55	16	49	200
gemachtigden	1	17	8	8	54	88
Subtotaal (zelfredzaam)	24	74	63	24	103	288
aalmoezeniershuis	–	7	15	7	13	42
diaconie	–	3	4	2	3	12
Subtotaal (aangewezen op bedeling)	0	10	19	9	16	54
niets uitgekeerd	13	22	36	8	57	136
totaal	37	106	118	41	176	478

Bron: Nationaal Archief, VOC-archief, inv.nrs. 14638-14763

ling in tijd. Er is daarom gekozen om de vijf reizen een scheepssoldijboek te bestuderen.²⁶ Als begunstigen gedurende de afwezigheid van hun man van verschillende uitbetalingsvormen gebruik maakten, is alleen de uitbetalingsvorm waarvan het meest gebruik gemaakt werd, meegemeld. Wanneer men in gelijke mate van verschillende uitbetalingsvormen gebruik maakte is alleen de eerste uitbetaling meegeteld.

Aan tabel 1 is af te lezen in hoeverre de Enkhuizer zeemansvrouwen in staat waren zichzelf na het vertrek van hun man te redden. Immers, het zijn slechts de vrouwen die daadwerkelijk armlastig waren die hun maandbrief inleverden bij de armenzorg. De tabel laat zien dat er een groot aantal vrouwen in staat was zich zelfstandig te redden. In eerste instantie waren dat de vrouwen die zelf het geld ophaalden. Daaraan kunnen de vrouwen die de brief beleenden, worden toegevoegd. Zij kampen weliswaar met (tijdelijke) financiële problemen, maar hun toestand was nog niet zodanig dat zij hun brief in ruil voor bedeling moesten inleveren bij de armenzorg. Minimaal 288 echtgenotes waren dus in zekere zin zelfredzaam, wat neerkomt op zestig procent van alle achterblijvende vrouwen. Hierbij kan zelfs nog een aantal vrouwen worden opgeteld. In tabel 1 vormen de echtgenotes die het bedrag op de brief niet incasseerden een aparte categorie.

Tabel 2 Verdeling van de echtgenotes van zeelieden aan boord van Enkhuizer VOC-schepen die de maandbrief niet verzilverden, naar functieklassen van de zeelieden en naar de reden waarom zij niet verzilverden, afgeleid van de toestand van de zeelieden, 1700-1750 (steekproef van elke vijfde van 122 reizen)

	Snel terug	Absent	Overleden	Overige	Totaal
A	6	-	1	6	13
B	8	-	11	3	22
C	9	1	23	3	36
D	2	-	6	-	8
E	8	1	40	8	57
Totaal	33	2	81	20	136

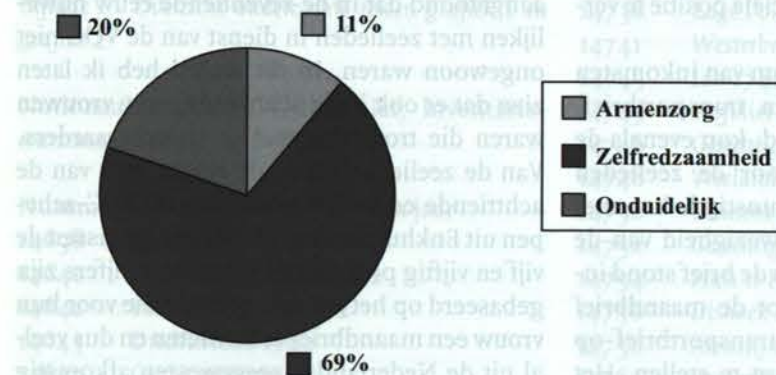
Bron: Nationaal Archief, VOC-archief, inv.nrs. 14638-14763

Voor het niet gebruiken van de maandbrief zijn meerdere redenen te bedenken. De eerste is dat de man snel terugkeerde en de gage die hij te goed had, zelf ophaalde. De tweede reden is gerelateerd aan de hoogte van de gage van de echtgenoot. Vrouwen wier man werkzaam was in functieklass A en die de maandbrief niet verzilverden, hadden waarschijnlijk genoeg reserves om de periode van afwezigheid van de echtgenoot te overbruggen. In tabel 2 is een overzicht te vinden van de redenen die vrouwen hadden om de maandbrief niet te verzilveren. De functieklass van de echtgenoot vormt hiervoor de basis.

Uit tabel 2 blijkt dat er onder de 136 vrouwen van de onderzochte populatie 33 waren wier man snel was teruggekeerd. Deze 33 kunnen samen met de zeven resterende vrouwen van wie de man werkzaam was in functieklass A opgeteld worden bij de hierboven genoemde 288 zelfredzame vrouwen die de maandbrief wel verzilverden. Dit betekent dat in ieder geval 328 van het totaal van de 478 achterblijvende echtgenotes van tabel 1 (69 procent) na het vertrek van hun man zonder bedeling konden leven. De verhouding tussen de zelfredzame gezinnen en de gezinnen die afhankelijk waren van de armenzorg komt duidelijk naar voren in cirkeldiagram 1.

We zien hiernaast dat in veel gevallen de gage van de echtgenoot niet voldoende was om het

Cirkeldiagram 1 Verdeling van de echtgenotes van zeelieden aan boord van Enkhuizer VOC-schepen naar hun financiële situatie, 1700-1750 (steekproef van elke vijfde van 122 reizen)

Bron: Nationaal Archief, VOC-archief, inv.nrs. 14638-14763

complete levensonderhoud van de achterblijvers te dekken. Uit bovenstaand cirkeldiagram blijkt echter dat slechts elf procent van de echtgenotes die achterbleven met een maandbrief, afhankelijk was van de armenzorg. De achterblijvers moeten dus op andere manieren inkomsten hebben kunnen genereren. Uit verschillende onderzoeken is reeds gebleken dat zeemansvrouwen diverse beroepen en werkzaamheden hadden. Veelal worden ze geassocieerd met illegale werkzaamheden als prostitutie, het ronselen van zeelieden, diefstal en bedelarij.²⁷ Toch blijken echtgenotes van VOC-zeelieden ook werkzaam geweest te zijn als naaister, spinster, dienstbode en kleinhandelaarster.²⁸ Het lijkt erop dat zeemansvrouwen in hun strijd om het hoofd boven water te houden niet veel zijn afgeweken van het gedrag van andere getrouwde vrouwen die niet bijzonder veel geld tot hun beschikking hadden. De scharrel-economie, kenmerkend voor de vroegmoderne stad, zal voor veel van deze vrouwen uitkomst hebben geboden. Als zeemansvrouw konden deze vrouwen bovendien van twee dingen profiteren: de beschikking over de transportbrief, welke hierna behandeld zal worden, en een bijzondere juridische status.

Normaal gesproken werd een vrouw na haar huwelijk handelingsonbekwaam, maar omdat zeemansvrouwen als onbestorven weduwen

werden beschouwd, konden zij een aantal handelingsbevoegdheden verwerven. Zo kon een man voor zijn vertrek bij de notaris een akte van procuratie laten opstellen, waarmee hij er bijvoorbeeld voor zorgde dat zijn vrouw bij zijn afwezigheid de zaken kon overnemen. In 1719 liet IJff Jansz van Lit uit Enkhuizen een dergelijke akte opmaken. Hij stond op het punt als derde stuurman met de West-Indische Compagnie naar Guinea te vertrekken. In de akte liet hij vastleggen dat zijn echtgenote, Anjen Nannings, na zijn vertrek gemachtigd was alle zaken "die er sullen mogen komen voor te vallen, aan waer te nemen, verrigten ende uyttevoeren, zoo uitkopen, verkoopen, huuren, verhuuren, penningen te ontfangen en uytte tellen, quitantie te passeeren ende ontfangen ende voor namaninge te caveeren". Tevens kreeg zij door middel van deze akte het recht erfenissen op haar eigen naam of die van haar man te ontvangen en werd er geregeld dat zij zichzelf voor het gerecht mocht vertegenwoordigen.²⁹ Wanneer een vrouw zonder procuratie was achtergebleven kon zij zelf een verzoek tot procuratie bij de rechtbank indienen. In de meeste gevallen werd dit gedaan wanneer er een erfenis was vrijgekomen en vroeg de vrouw alleen om toestemming om deze af te handelen. In vrijwel alle gevallen werd de procuratie verleend.³⁰ Voor veel vrouwen maakte het onbestorven we-

duwschap het mogelijk zaken als de afbetaling van schulden of de ontvangst van een erfenis af te handelen, en zo hun financiële positie te verbeteren.

Een meer consistente stroom van inkomsten bood de transportbrief. Een transportbrief, ook wel schuldbrief genaamd, kon evenals de maandbrief voor vertrek door de zeelieden worden opgemaakt. Een begunstigde kon met de schuldbrief tijdens de afwezigheid van de zeevarende het bedrag wat op de brief stond incasseren. In tegenstelling tot de maandbrief was men niet verplicht de transportbrief op naam van een directe verwant te stellen. Het bedrag op de transportbrief was hoger dan dat op de maandbrief. Het was echter een totaalbedrag en kon maar één keer worden uitgekeerd, en niet, zoals in het geval van de maandbrief, ieder jaar opnieuw. Met de transportbrief werd veelal de schuld aan de zielverkoper afbetaald. Marc van Alphen heeft echter aangetoond dat in de eerste helft van de achttiende eeuw veel Enkhuizer zeelieden hun echtgenote met een maandbrief én een transportbrief achterlieten.³¹ De transportbrief kon een vrouw jaarlijks 150 tot 300 gulden opleveren, afhankelijk van de positie van haar man aan boord. Er waren zelfs schippers die transportbrieven van andere opvarende opkochten om hun vrouw in moeilijke tijden meer armslag te bezorgen.³² De combinatie van werk, inkomsten op de maand- en transportbrief en de mogelijkheden die het onbestorven weduwschap bood, stelde ongeveer zeventig procent van alle echtgenotes van de zeelieden aan boord van Enkhuizer VOC-schepen in staat bij de langdurige afwezigheid van hun mannen zelfstandig haar huishouden voort te zetten.

CONCLUSIE

De scheepssoldijboeken laten zien dat de uitspraken over de huwelijks staat van Oost-Indiëvaarders – meer dan twintig jaar geleden gedaan door Bruijn en Lucassen – aan herziening

toe zijn. De gehuwde Oost-Indiëvaarder blijkt niet zo bijzonder te zijn als gedacht. Al eerder is aangetoond dat in de zeventiende eeuw huwelijken met zeelieden in dienst van de VOC niet ongewoon waren. In dit artikel heb ik laten zien dat er ook in de achttiende eeuw vrouwen waren die trouwden met Oost-Indiëvaarders. Van de zeelieden die in de eerste helft van de achttiende eeuw aan boord van de VOC-schepen uit Enkhuizen vertrokken, waren tussen de vijf en vijftig procent gehuwd. Deze cijfers zijn gebaseerd op het aantal zeelieden die voor hun vrouw een maandbrief achterlieten en dus veelal uit de Nederlandse zeegebieden afkomstig waren. Met de komst van de vele buitenlanders en jongeren die, naarmate de achttiende eeuw vorderde, in steeds grotere getale door de VOC werden aangenomen, daalde het aantal gehuwde zeevarenden dat een maandbrief voor hun vrouw liet opmaken. Eveneens is aangetoond, en dit is naar mijn mening van groter belang, dat het inkomen van een man niet bepalend was voor zijn burgerlijke staat. Er is lang vastgehouden aan het idee dat een zeeman die weinig geld verdiende geen gezin zou hebben omdat hij dat van zijn inkomen simpelweg niet kon onderhouden. De grootboeken van de kamer Enkhuizen tonen aan dat dit in de eerste helft van de achttiende eeuw niet opgaat. Zowel onder de bestbetaalde zeelui als de laagstbetaalden aan boord zijn gehuwden te vinden. Daarbij komt dat in slechts elf procent van de gevallen de armenzorg diende bij te springen omdat vrouwen hun huishouden niet draaiende konden houden door middel van inkomsten uit werk, het bezit van een maandbrief en een transportbrief en de mogelijkheden die het onbestorven weduwschap hen bood. Het overgrote deel van de achterblijvende vrouwen die in het bezit waren van een maandbrief, kon, weliswaar met enige moeite, zonder hulp van de diaconie of het aalmoezeniershuis tijdens de afwezigheid van hun echtgenoten rondkomen.

BIJLAGEN

Bijlage I Overzicht onderzochte reizen grafiek 1 en grafiek 2

Nationaal Archief, VOC-archief, inventarisnummers 14638-14763.

Nummer in VOC-archief, naam en jaar

14638	Haak 1700
14641	Huis Overrijp 1701-1702
14642	Venhuizen 1701-1702
14643	Drechterland 1703
14645	Gent 1704-1705
14647	Ham 1705
14652	Haringtuin 1706-1707
14654	Huis te Hemert 1707
14658	Horstendaal 1708
14660	Bon 1709-1710
14662	Huis te Hemert 1710
14664	Brug 1711
14666	Korssloot 1712
14668	Haringtuin 1713
14670	Korssloot 1714
14672	Brug 1715
14675	Brug 1716-1717
14678	Ouwerkerk 1717
14681	Geertrijd 1718-1719
14684	Lakenman 1719-1720
14686	Haringtuin 1720
14688	Den Dam 1721
14692	Agatha 1722-1723
14695	Strijkebolle 1723
14698	Haften 1724-1725
14701	Strijkebolle 1725-1726
14704	Johanna 1726
14708	Geertrijd 1727-1728
14711	Buis 1728-1729
14714	Sleewijk 1729-1730
14716	Noordwaddinxveen 1730-1731
14718	Kasteel van Woerden 1731
14721	Reigersbroek 1732-1733
14723	Lage Polder 1733-1734
14726	Petronella Alida 1734-1735
14728	Lage Polder 1735-1736
14730	Buis 1736

14732	Petronella Alida 1737-1738
14735	Vis 1738
14738	Lage Polder 1739-1740
14741	Westerbeek 1740-1741
14743	Ida 1741-1742
14745	Hofuliet 1742-1743
14746	Gerechtigheid 1743-1744
14748	Vreeland 1744-1745
14750	Duinenburg 1745-1746
14752	Gerechtigheid 1746-1747
14754	Huis te Persijn 1747-1748
14756	Dishoek 1748-1749
14758	Arnestijn 1749
14761	Bredenhof 1750-1751

Bijlage II Overzicht onderzochte reizen tabel 1, tabel 2 en cirkeldiagram 1

Nummer in VOC-archief, naam en jaar

14638	Haak 1700
14643	Drechterland 1703
14649	Belvliet 1706
14653	Venhuizen 1706-1707
14658	Horstendaal 1708-1709
14663	Raadhuis van Enkhuizen 1710-1711
14668	Haringtuin 1713-1714
14673	Mossel 1715-1716
14678	Ouwerkerk 1717
14683	Huis de Vlotter 1719-1720
14688	Den Dam 1721
14693	Huis de Vlotter 1722-1723
14698	Haften 1724-1725
14703	Witsburg 1725-1726
14708	Geertrijd 1727-1728
14713	Land van Beloften 1729-1730
14718	Kasteel van Woerden 1731-1732
14723	Lage Polder 1733-1734
14728	Lage Polder 1735-1736
14733	Popkensburg 1737-1738
14738	Lage Polder 1739-1740
14743	Ida 1741-1742
14748	Vreeland 1744-1745
14753	Langewijk 1746-1747
14758	Arnestijn 1749
14763	Osdorp 1750-1751

- * Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraal scriptie "Bij uijtlandigheid van haar man". Echtgenotes van VOC-zeelieden, aangemonsterd voor de kamer Enkhuizen (1700-1750) geschreven aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Met dank aan Karel Davids voor het becommentariëren van een eerdere versie van dit artikel.
- 1 J.R. Bruijn en J. Lucassen (eds.), *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie*. Vijf artikelen van J. De Hullu (Groningen 1980) 18.
 - 2 Roelof van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen 1997) 58.
 - 3 Ibidem.
 - 4 Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001), Ingrid van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bededen in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001) en Annette de Wit, "Seamen and shore women" – The maritime household in Dutch seafaring communities of the seventeenth century' (ongepubliceerd paper, Rijksuniversiteit Leiden 1998). Ook in het achttiende-eeuwse Amsterdam waren er vrouwen gehuwd met Oost-Indiëvaarders, zie: Dini Helmers, 'Gescheurde bedden'. *Oplossingen voor gestrande huwelijken, Amsterdam 1753-1810* (Hilversum 2002). F.C.P. Horst en Manon van der Heijden maakten deze vrouwen tot onderwerp van hun onderzoek. F.C.P. Horst, 'Vrouwen aan de wal: werk en financiële positie van VOC-vrouwen' (ongepubliceerd paper, Rijksuniversiteit Leiden 1998) en Manon van der Heijden 'Achterblijvers. Rotterdamse vrouwen en de VOC (1692-1795)' in: Manon van der Heijden en Paul van de Laar (red.) *Rotterdamers en de VOC. Handelscompagnie, stad en burgers* (Amsterdam 2002) 181-212.
 - 5 Herman Ketting, *Leven, werk en rebellie aan boord van Oost-Indiëvaarders (1595-1650)* (Amsterdam 2002) 53.
 - 6 Nationaal Archief (NA), VOC-archief, inv.nrs. 14638-14763.
 - 7 Uit onderzoek van Manon van der Heijden blijkt dat voor 1682 de meeste maanbrieven op naam van een onbekende stonden (48,3 procent) en dat de echtgenotes op de tweede plaats kwamen (20,4 procent). In: Van der Heijden, 'Achterblijvers', 188.
 - 8 P. van Dam, *Beschrijving van de Oost-Indische Compagnie*. F.W. Stapel en C.W.Th. van Boetzelaer (red.) *Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie nr. 63* (Den Haag 1977) 622. Volgens De Hullu hadden de vrouwen hiervoor een trouwbewijs en getuigschrift van goed gedrag nodig. In: Bruijn en Lucassen, *Op de schepen*, 79.
 - 9 De tussentijdse schommelingen zijn waarschijnlijk voor het grootste deel terug te voeren op het gebruik van een steekproef. Er wordt hier dan ook verder niet op ingegaan.
 - 10 Bijlage I bevat een lijst met de onderzochte reizen.
 - 11 Jan Kees Beers en Cees Bakker, *Westfriezen naar de Oost*. De

kamers der VOC te Hoorn en Enkhuizen en hun recruiteringsgebied, 1700-1800 (Hoorn 1990) 57-70.

- 12 Bruijn en Lucassen, *Op de schepen*, 21 en R. Willemsen, *Enkhuizen tijdens de Republiek. Een economisch-historisch onderzoek naar stad en samenleving van de 16e tot de 19e eeuw* (Hilversum 1988) 19.
- 13 Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994) 49-50.
- 14 Voor zeelieden afkomstig uit het kerngebied lag dat percentage in de jaren 1630-1639 op 21 procent en in de jaren 1640-1649 op negentien procent en voor zeelieden afkomstig uit de landgewesten en het buitenland op respectievelijk achttien en vijftien procent. Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 53.
- 15 NA, VOC-archief, inv.nr. 14758, fol. 65, 66, 67 en 81.
- 16 Voor de achterblijvende vrouw is het inkomen immers doorslaggevend dan de status van haar echtgenoot.
- 17 Pieter Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteit en cultuur in preïndustrieel Europa* (Hilversum 1998) 55.
- 18 C.A. Davids, boekbespreking in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 1981 (24) 399-401, aldaar 401.
- 19 Een dergelijk huishouden bestond gemiddeld uit 1,48 volwassenen en 2,27 kinderen. Van der Vlis, *Leven in armoede*, 75 en 196.
- 20 Van Gelder, *Oost-Indisch avontuur*, 216-217.
- 21 Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, Hervormde Gemeente Rotterdam-C, inv. nr. 561.
- 22 Van der Vlis, *Leven in armoede*, 358.
- 23 C.W. van Voorst van Beest, *De katholieke armenzorg te Rotterdam in de 17de en de 18de eeuw* (Den Haag 1914) 119-120.
- 24 Van Voorst van Beest, *De katholieke armenzorg*, 146.
- 25 Van Dam, *Beschrijving*, 622.
- 26 Een lijst van de onderzochte reizen is te vinden in bijlage II.
- 27 Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 147 en Marc A. van Alphen, 'The female side in Dutch shipping: financial bonds of seamen ashore in the 17th and 18th century' in: J.R. Bruijn en W.F.J. Mörzer Bruyns (red.), *Anglo-Dutch mercantile marine relations, 1700-1850* (Amsterdam/Leiden 1991) 128.
- 28 Van der Heijden, 'Achterblijvers', 194 en Annette de Wit, "Seamen and shore women", 12.
- 29 Archiefdienst Westfriese Gemeenten (AWG), Notarieel archief Enkhuizen, inv. nr. 1247, 28 oktober 1719.
- 30 AWG, Oud-rechterlijke archieven, Requesten en appointementen, 4846-4849. Vgl. de situatie in Leiden in de zeventiende eeuw. In: Schmidt, *Overleven na de dood*, 75.
- 31 Marc van Alphen, 'Handel en wandel van de transportkooper. Opkopers van VOC-transportbrieven in Enkhuizen (1700-1725)', ongepubliceerde doctoraal scriptie (Amsterdam 1988) 13.
- 32 Van Alphen, 'Handel en wandel', 24.

Over de auteurs

Danielle van den Heuvel (1977) studeerde economisch-sociale geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zij sloot haar studie af met een doctoraalscriptie over zeemannsvrouwen, waarvoor zij in 2003 van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis de J.R. Bruijnprijs ontving. Op dit moment is zij als onderzoeker in opleiding werkzaam bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. In het kader van het project 'Vrouwenarbeid in Nederland in de vroegmoderne tijd (circa 1500-1815)' bereidt zij een dissertatie voor met de (werk)titel *Van markt tot multinational. De arbeid van vrouwen in de handel*.

Clé Lesger (1956) studeerde economische en sociale geschiedenis en is als universitair docent verbonden aan de Afdeling Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. In 1990 promoveerde hij op Hoorn als stedelijk knooppunt. *Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. Hij publiceert ondermeer op het terrein van handel, scheepvaart en vroegmodern ondernemerschap. Zijn laatste boek verscheen in 2001 onder de titel: *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca. 1550-ca. 1650*.

Gay van der Meer studeerde Engels aan de Universiteit van Amsterdam. Na haar doctoraal examen in 1957 bestudeerde zij de naamkundige aspecten van tiende en elfde-eeuwse Angelsaksische munten in het British Museum. Zij werkte mee aan een internationaal project in Stockholm, waar ze samen met Zweedse, Engelse en Duitse onderzoekers de inhoud van duizenden muntvondsten uit de Vikingtijd registreerde en becommentarieerde. Hierover werd ook gepubliceerd. Zij was conservator van de penningen in het Koninklijk Penningenkabinet te Leiden. Sinds haar pensionering in 1988 publiceert zij geregeld artikelen over diverse onderwerpen in wetenschappelijke tijdschriften.